

"אם תלמידי חכמים מנצחים זה את זה בהלכה - אתם מה טיבכם?"

תמהני מה ראה "המעין", הידוע בשמירתו על מכובדות ולשון נקייה, לפרסם בגליון תמוז תשס"ח [מח, ד, עמ' 70 ואילך] מאמר מתלהם שכותרתו "האם תיתכן התיחסות מכובדת ל'מתקני' נוסח התפילה?", שבו הכותב, המוכיח את עורך "המעין" ואת מהדיר "לוח ארש" (להלן), פותח במילים: "במאמרו ... הזכיר הרב יואל קטן שני **רשעי ישראל** [...]": הוא עיטר את זלמן הענא בתואר ר' ואת יצחק סטאנוב בתואר 'החכם'; והוא קובל על התארים הנ"ל, שהרי "מדובר בשני אנשים שגרמו נזק חמור לנוסח התפילה של יהודים רבים". ומדאישתפוך חמימיה (כעירובין סח, א) לא נחה דעתו עד שהחליט ש"זלמן הענא [...] נכנס לתוך הקבוצה שהגדירה הרמב"ם בהל' תשובה 'הכופר בפירוש התורה והמכחיש מגידיה - הרי זה כופר בתורה", כך! והכותב ממשיך: "ה'חכם' יצחק סטנוב מוכר יותר מזלמן הענא [...] הוא זה ששינה מהמסורת הקדומה לומר 'ומוריד הגשם' בקמץ. אבל לא הכל יודעים שהוא [...] היה משכיל **וכופר** מהגרועים שבחבורת תלמידיו של מנדלסון בברלין"¹.

עצם העזות של מאן דהו לכנות מחבר חשוב מדורות קודמים 'רשע', מקוממת. אבל כשצורך תיוגו כ'כופר' מוכן הכותב גם לשכתב את הרמב"ם (ולא אנקוט 'לזיין', כלשונו) זה דבר חמור. במקור נכתב: "וכן הכופר בפרושה **והוא תורה שבעל פה** והמכחיש מגידיה **כגון צדוק ובייתוס** [...] כל אחד משלשה אלו כופר בתורה" (הל' תשובה פ"ג הל"ח). אבל הכותב, באיבוד כל פרופורציה, הופך עולמות על שני מחברים - האחד על שהגיה מסברתו בברכת האילנות "שלא חיסר בעולמו דבר" [תחת "כלום"], והשני ששינה מ'מוריד הגשם' ל'מוריד הגשם' - ועל פי דוגמאות אלה ודומותיהן עושה אותם לכופרים(!). וכי הגהות על הסידור הם מסוג הכפירה שעליה כתב הרמב"ם?

אגב שטפיה נשכח מהכותב אחד מקנייני התורה, "המכיר את מקומו" (אבות ו, ו): הוא תוקע עצמו למחלוקת ישנה שמלפני 300 שנה, ומתוך שהוא נאחז בעובדה שהגאון יעב"ץ התנגד לרז"ה (ועל כך להלן) מתיר גם הוא לעצמו להסתער על רז"ה, ובשצף קצף. וכל הקורא יתמה: מי שָׁמַךְ לְאִישׁ? והרי היעב"ץ לא חסך את עטו המושחז גם כנגד ר' יונתן אייבשיץ, ובפולמוסו הלוהט הכביר עליו מילים פי כמה מאשר על רז"ה; היעלה על הדעת שבשל אותו סגנון שוצף וייחודי של היעב"ץ, שהיה

1 כל ההדגשות שלי, רב"פ.

גאון עולם ובעל נפש סוערת מאוד, יעז בן דורנו להתנפל על בעל ריבו בדברי גידופים! על כגון זה אמר רבי יהושע: "אם תלמידי חכמים מנצחים זה את זה בהלכה - אתם מה טיבכם?!" (ב"מ נט, ב).

★ ★ ★

הנה כמה עובדות לתועלת הקוראים:

א. רז"ה [ר' שלמה זלמן הכהן הענא, תמ"ז-תק"ו (1687-1746)] היה מדקדק עברי, שעל פי "חקירה טבעית", כלומר הסתכלות עצמית בחוקי הלשון, ובמיוחד בהישענותו על לשון המקרא, סטה מן המסורת הדקדוקית במקום שראה צורך לכך. הוא פירסם בספריו "בנין שלמה", ו"שערי תפלה" רשימה של שיבושי לשון שלדעתו נפלו בסידורים ובמחזורים, בהם גם נוסחים עתיקים שנראו לו משובשים על פי שיטתו, והציע להגיהם. ואולם בן דורו ר' יעקב עמדין, שבחן את הגהותיו אחת לאחת, יצא כנגדו בספרו "לוח ארש" בו הוקיע את נוסחיו החדשים. ספרים אלו הוהדרו מחדש לפני שבע שנים בידי הרב דויד יצחקי מכולל חזון איש בבני ברק, והוויכוח הסוער שבין שני האישים מתועד שם בפירוט ובדייקנות רבה.² כדרכו, ר"י עמדין יודע להתבטא בחריפות כשאינו מסכים עם מישהו, אבל 'רשע'! הנה כמה התייחסויות לרז"ה אצל מחברים גדולים, וראשון בהם יעב"ץ עצמו, שבדיון על "שהכל נהיה בדברו" כתב:

ואודות השנית, אשר אמרו למעכ"ת שצ"ל נהיה בסגול הויד, מטעם שכתב ר"ז הענא, ורוצים לומר שיהא ממש חירוף וגדוף בקמץ מפני שהוא עבר ולא בינוני. ומפני שיש ששמעו ממני שצ"ל ביו"ד הקמוצה, רצה מעכ"ת לידע טעמי ונמוקי" (שו"ת שאילת יעבץ חלק א, סימן צד).

ובכן ר"י עמדין, המתפלמס עם רז"ה, מזכירו בתואר ר' [=רבין] יחס כבוד לרז"ה נקוט גם אצל הנודע ביהודה, מהר"י אסאד, ר' יצחק אלחנן ואחרים. מותר להניח שלא פחות מהכותב גם הם הכירו את "לוח ארש", ועם זאת הם מכנים את רז"ה בתואר ר' או גם "המדקדק הגדול" וסומכים עליו גם להלכה.³

2 "לוח ארש לרבי יעקב מעמדין [...] ועל צבאו סלע המחלוקת - חיבורי המדקדק רז"ה בנוסחאות התפילה והשגות האחרונים עליו", אוצרנו (טורונטו קנדה), תשס"א. בספר המחזיק תרטז (616) עמודים, משתקפת יגיעתו העצומה של המהדיר וחתירתו להעמיד על האמת. ברכה לעצמה קובעים המפתחות המפורטים שבסוף הספר והמבוא המעולה מאת הרב יעקב יוסף שכטר, רב המרכז היהודי בניו יורק המתמחה בתורת היעב"ץ וכותב בנאמנות ובדייקנות [כמעשהו בראשון, במבוא ל"מור וקציעה" מהדורת מכון ירושלים].

3 נודע ביהודה מהדורה קמא, יורה דעה סימן עד: "כמו שכתב המדקדק הגדול ר' זלמן הענא בשערי תפילה שלו"; שו"ת יהודה יעלה חלק ב סימן צט: "שוב ראיתי בספר שערי תפילה להמדקדק ר' זלמן הענא"; שם, סימן קו: "הובא בס' שערי תפילה למהר"ז הענא אות שכ"ג. ועי' בתשו' בית אפרים חלק אה"ע סימן קי"ב, ואף דהשיג עליו מוהר"ז הנ"ל" וכו'; שו"ת

ב. באותו מאמר גם הרב דויד יצחקי מהדיר "לוח ארש" - למרות נטייתו המובהקת לצידו של היעב"ץ כמוכח בהערותיו - לא ניקה, הואיל וגם הוא נוקט בתואר רז"ה [וכך ראוי]. אבל בכך רק מתעצמת התמיהה: הואיל ואת כל מקורותיו שאב הכותב מהערותיו של הרב יצחקי על "לוח ארש" כמוכח לקורא, מה ראה "המעין" לפרסם רשימה מלעזיה אשר אין בה כל חידוש פרט ללשון משתלחת?⁴
ג. חמורה ומטעה היא גם כותרת המאמר אודות "מתקני" נוסח התפילה"; זהו כינוי השגור לגנאי ביחס ל'תיקוני' הרפורמים. מה לרז"ה שנפטר כשבעים שנה קודם צמיחת הרפורמה ולכל זה?

ד. ההתנסחות אודות יצחקי סטנוב ש"היה משכיל וכופר מהגרועים שבחבורת תלמידיו של מנדלסון בברלין" משקפת אופנה רווחת: השתלחות באיצטלת 'עזות דקדושה' כנגד כל 'המשכילים' וק"ו כנגד מנדלסון וחוגו הקרוב. ואני ממשכן את נפשי וטוען: להשתלחות גורפת כזו אין מקום מעל דפי "המעין"! ואף על פי שהרב יצחקי כבר השיב לטענה זו בחצי משפט ["קשה לנו לדון את תלמידי החכמים שבדור ההשכלה... גם בני דורם לא דנו את ספריהם לשריפה" ("המעין" שם, עמ' 74)], מחמת חשיבותו העקרונית מחייב העניין הרחבה ובירור אמיתי ונוקב, וכדלהלן.⁵

ה. אצל רבים, והכותב בתוכם, נתקבעה העוינות ל'השכלה' כתנועה הלוחמת בקודשי ישראל, ובשל כך הותרו חרצובות לשון כנגד כל שנודף ממנו ריח 'משכילות'. ואולם הכללה זו משקפת חוסר ידע בסיסי ביחס לתנועת ההשכלה היהודית, כי

עין יצחק (לר' יצחק אלחנן ספקטור) חלק א יורה דעה סימן כז: "כמו שכתב המדקדק הגדול ר"ז הענא בשערי תפילה שלו". את כל המובאות הנ"ל דוחה הכותב בפתרון יצירתי, שהוא עצמו עלבון: "יכול להיות שהם [=הנאונים הנ"ל] רצו שדבריהם ישמעו ולכן נתנו להם כבוד מסויים" ... ("המעין" שם עמ' 73 הערה 9).

4 ראוי לציין שגם הרב יצחקי מרבה בהתקפות על רז"ה, ולעיתים בלשונות נמוכים (נוכל, זייפן וכדו'). ותימה: הכי סבר שבכך ישביח את מקחו בעיני חלק מהקוראים? והרי הרב יצחקי עצמו כבר נכוה בעבר כשהשתלחו נגדו בסגנון פרוע בעניין אחר (סמכותו של כת"י כתר ארם צובה)! כדאי גם לו לחזור ולעיין בסוף "לוח ארש" בחוות דעת של כמה מבינים, ובתוכם בן דודי "הגאון רבי יעקב פוזן שליט"א" [...] דיין ומו"ץ בבי"ד של הגאון רבי נסים קרליץ שליט"א" (עמ' תריא), ובה נכתב בין היתר: "והנה קמו מערערים ובדברי הבאי כותבים כתבי פלסטר [...] עול גדול עשו נגד האיש הנ"ל [...] דברי שטות שאין בהם ממש". ואם כן, מדוע הוא עצמו נוקט לשונות פלסטר כנגד מחברים מדורות קדומים?

5 אגב, את 'כפירתו' של סטנוב תומך הכותב בהערה מלומדת: "אפשר לראות תיאור מפורט מתוך כתביו ב-PAAJR". ובכן בדקתי שם, וכמו כן בדקתי במאגר הביבליוגרפיה של הספר העברי, ומצאתי את רשימת ספריו (דקדוק, נוסחי תפילה, על מילות ההגיון לרמב"ם ועוד). הזוהי הוכחה? נכון שסטנוב שניסה כוחו בכתובה נחשב לסופר בינוני מאוד (בחקירותיו הלשוניות הוא טוב יותר), וגם נכון שהוא נמנה על חוגו של ר' נפתלי הרץ וייזל [רנה"ו], ועדיין אין מכאן "הוכחה" להיותו כופר! בסגנון ביקורתי אך שונה התפלמס בזמנו גם הרב יואל קטן עם רז"ה וסטנוב (ראה הנ"ל, "על נוסח הגר"א בתפילה", "המעין", תמוז תשנ"ט [לט, ד] עמ' 47 ואילך), אבל כיאות הוא נמנע מתייגים גורפים.

בתוך תנועה זו צמחה מן המפגש המואץ עם המודרנה כתוצאה מהאמנציפציה [היינו שינוי מעמדם של היהודים באירופה בעקבות המהפכה הצרפתית] מובחנים שלושה זרמים⁶:

[א] ההשכלה נוסח מנדלסון, והיא התנועה לשאיפת דעת כללית, התאפיינה בנאמנות למסורת ובסממן מובהק נוסף: התנסחות בגרמנית צחה. הואיל וכתוצאה מהאמנציפציה הפתיחות לחברה הגרמנית הפכה לעובדה, לכן בנסיון לעצור בעד הסחף לטמיעה פעל משה מנדלסון (תפ"ט-תקמ"ו, 1786-1729) בשני מישורים: בהעמדת מצע פילוסופי חדש ליהדות, ובמפעל "הביאור". הראשון עניינו בתיאור היהדות כדת בעלת משמעות אוניברסלית תוך נאמנות לעיקרון ההתגלות (תורה מן השמים), וזאת בכדי לקשור את ההקפדה בקיום מצוות עם סובלנות ורוחב דעת. והשני - עקב התרחקות צעירי גרמניה מידיעת לשון הקודש עסק מנדלסון בתרגום התורה לגרמנית עם ביאור בעברית, כמפעל שנועד לקרב את בניו וצעירי גרמניה לתורה (ועל כך עוד להלן).

[ב] ההשכלה כתנועה חברתית שאפה בראשיתה לתיקונים בחברה היהודית, אבל גם זאת מתוך נאמנות למסורת. אבי מגמה זו הוא ר' נפתלי הרץ וייזל [להלן: רנה"ו] שבחבורת "דברי שלום ואמת" (תקמ"ב, 1782) קרא לשנות את סדרי החינוך היהודי, ובאופן כללי דרש להרחיב בהשכלה כללית גם אם על חשבון צמצום בהשכלה יהודית.

[ג] רק לימים, מתוך תמורות חיצוניות ודינמיקה פנימית, צומחת מן ההשכלה תנועת הרפורמה הקוראת לתיקונים בדת.

כל שלושת הזרמים משתקפים בספרות התקופה המכונה בשם הכולל 'ספרות ההשכלה'. ואולם בתוכה עצמה נדרשת הבחנה בין ה'השכלה הנאיבית' שבסוף המאה הי"ח לבין ה'השכלה הלוחמת' הראדיקלית והיותר מאוחרת שבמאה הי"ט, שרבים מדְּפְּרִיהָ אכן כבר היו מקולקלים⁷. לשון אחר: לא כל 'משכיל', ויהא זה סופר, חוקר או דמות תלמודית-רבנית - הוא יהודי שהקדיח את תבשילו. כך אז - וכך גם בימינו!

ו. כאן חשוב לציין ששתי המגמות הראשונות הנ"ל של ההשכלה התקבלו גם ע"י רש"ר הירש, שפעל מאה שנה לאחר מכן (תקס"ח-תרמ"ח, 1808-1888): כמנדלסון (שרש"ר החשיבו מאוד, ועל כך להלן) שאף גם רש"ר לתת משמעות חדשה ליהדות ("אגרות צפון", "חורב"), כמוהו תרגם גם הוא את החומש לגרמנית (ואפילו עם

6 לא כאן המקום לתאר את הגוונים הפנימיים שבכל זרם.

7 להבחנה חשובה זו ראה אצל ברוך קורצווייל, "בעיות יסוד של ספרותנו החדשה", בתוך: הנ"ל, ספרותנו החדשה - המשך או מהפכה? ירושלים ות"א תש"ד, עמ' 146-11. קורצווייל, שבנעוריו למד בשיבת ברויאר בפד"מ, ולימים הוכר כמבקר ספרות חריף ושנון שהוקיע בזעף את מגמות החילון בספרות ההשכלה, מיטיב להוביל את קוראיו בין טיפוסים המשכילים משני הסוגים.

ביאור בגרמנית נמלצת מאוד!], וכויזל יצא גם הוא בביקורת על עולם הלמדנים מן הטיפוס הישן⁸.

ז. לדברים אלה שנוטים היום להעלימם, השלכה ישירה לענייננו: כאמור, למשה מנדלסון לא היה דבר וחצי דבר עם 'ההשכלה הלוחמת', וקל וחומר עם הרפורמה⁹. ואולם משהוכר כהוגה דעות דגול בחוגי התרבות הגרמנית הפך מנדלסון ל'גיבור תרבות' ודגם לחיקוי גם עבור משכילים רדיקאליים; רבים מהם שביקשו לזכות להכרה מצד החברה הסובבת ראו בו את אביהם הרוחני. כתוצאה מכך, משהתגלו הקלקולים אצל חלק ממשכילי הדור השני והשלישי [ולא אצל כולם], וביתר שאת משצמחה הרפורמה, נתפס מנדלסון כדמות השנויה במחלוקת. אולם אצל יראי גרמניה נמשך יחס הכבוד אליו גם בתקופת רש"ר הירש הלוחם המובהק ברפורמה, כמו שכותב פרופ' מרדכי ברויאר:

אמת, מפעם לפעם הצביעו על המעמד הבעייתי שתופסות המצוות בפילוסופיית הדת של מנדלסון, וכן על העובדה שהן אנשי רפורמה והן משומדים ראו אפשרות להיתלות באילנו. ברם כנגד הסתייגויות כאלה היתה שקולה די והותר ההכרה, מחזיקת הטובה, כי הנה היה מנדלסון היהודי הגרמני הראשון שהעלה על נס את שילוב המסורת עם התרבות העכשווית, ואף המחיש אותן¹⁰.

נכון הוא שחמישים שנה אחר מותו, ובמיוחד נוכח סכנת חדירת הרפורמה להונגריה, הוא נתפס במזרח אירופה כדמות מאיימת. על כן אין להכחיש שלעומת הכבוד אליו מצד יראים שבמערב, גדולי עולם שבמזרח הסתייגו ממנו מאוד. אכן בדורנו, שבו שתי הגישות כבר אינן מוכרות לפרטיהן, נתקבעה בחוגים רבים גישה

- 8 רש"ר נודע כבעל שיטה מיוחדת, ולה שתי פנים: "תורה עם דרך ארץ" בענייני חינוך, ושיטת פרישת היראים מן קהילה הכללית בענייני הציבור. בדרך כלל מבליטים אידיאולוגים את הפן השני, מלחמתו עם המחנה שמשמאלו, אבל אין נותנים את הדעת למאבקו עם המחנה שממין. לעניין זה הקדיש ההיסטוריון הנודע יעקב כ"ץ (שלמד גם הוא בישיבת ברויאר בפד"מ, אליה הגיע לאחר שמונה שנים בישיבות הונגריה) את מאמרו המאלף "רבי שמשון רפאל הירש, המימין ומשמאל" בתוך: מ' ברויאר (עורך), תורה עם דרך ארץ, בר אילן, תשמ"ז, עמ' 13-32 [נדפס מחדש בתוך: י' כ"ץ, "ההלכה במיצר - מכשולים על דרך האורתודוקסיה בהתהוותה", ירושלים תשנ"ב, עמ' 228-246]. בתוך הדברים מאיר כ"ץ את הסתייגות רש"ר מלימוד הקבלה, ואת ביקורתו על לימוד הנגלה בדרך המסורתית "שיש בו רוח של חקרנות - אבל התבוננות חיה בעולם נעדרת", בדומה לביקורת ההשכלה על סדרי החינוך בגרמניה. ועי' שם בהרחבה.
- 9 בין מותו של מנדלסון בשנת תקמ"ו (1786) ועד אסיפת הרבנים הרפורמיים הראשונה בבראונשווייג בשנת תר"ד (1844) חלפו 58 שנים.
- 10 מ' ברויאר, "עדה ודיקנה - אורתודוקסיה יהודית ברייך הגרמני 1818-1918", ירושלים תשנ"א, עמ' 83.

שלילית אל מנדלסון, בעיקר עקב היתלותם בחתם סופר. אבל מכיוון שדווקא הישענות זו מפוקפקת מאוד, ראוי לברר דברים לאשורם. אתאר אפוא בקצרה את שתי ההתייחסויות:

ת. רמבמ"ן [=רבי משה בן מנחם] מנדלסון, יליד דסאו, היה עילוי ואיש ברוך כשרונות, שהציץ ולא נפגע; אין ויכוח על כך שהוא הקפיד במצוות עד סוף ימיו¹¹. בהיותו בן 11 הצטרף לשיבת רבה של דסאו, רבי דוד פרנקל בעל 'קרבן העדה', ובגיל 14 נדד בעקבותיו לברלין משהתקבל הרב פרנקל כרב הקהילה. ואולם בברלין חל אצלו מהפך אינטלקטואלי - פנייתו לפילוסופיה. ומשהחל לגייס נטייה זו לצורך הגנה על היהדות אל מול חוגי הנאורות הגרמנית, הוכר האיש - שמעולם לא למד באוניברסיטה - כבר בשנות העשרים המוקדמות לחייו, כפילוסוף יהודי שיש להתחשב בו ולהתמודד עמו. המהפך שאירע בו לא נעלם מגדולי הדור, שאעפ"כ העריכו אותו ביותר. ואכן באביב תקכ"א (1761), בהיותו בן 32 ועוד טרם נישואיו, נפגש עם רבי יהונתן אייבשיץ, שנתן בידיו מכתב שבח מופלג¹². כיוצא בזה, עשר

11 למנדלסון נולדו עשרה ילדים, ואולם רק שישה מהם נותרו בחיים לאחר גיל הילדות. את דאגתו לחינוך ילדיו ואת אורח חייו משרטט פיינר כדלהלן: "יש לי אשה שבאה ממשפחה טובה והיא יראת שמים' כתב מנדלסון באחד ממכתביו לידיד יהודי. אך לא רק כיוסי הראש שחבשה פרומט [אשתו], הלידות התכופות והדאגה המתמדת לילדים ביטאו את אורח החיים המסורתי. במשפחה נשמרו השבתות והחגים, התפילות בבית הכנסת ודיני הכשרות. ברשותו של מנדלסון היה לוח לספירת ימי העומר, הוא נהג על פי מנהגי האבלות בימים שבין צום י"ז בתמוז לט' באב, שמר על זקנו - שסימל בזמנו את המראה היהודי המסורתי, דאג לחינוכם התורני של בניו וקיים קשרים טובים עם רבני הקהילה ועם רבנים בקהילות אחרות" (פיינר שם, עמ' 63). עם זאת החינוך היהודי שהעניק לילדיו לא צלח; לאחר מות האב, ארבעה מהם השתמדו לנצרות בשלב זה או אחר של חייהם. [ועדיין קשה להשלים עם המשתמשים בעובדה זו כנגד האיש: עובדה טראגית היא שכיו"ב מוכרים לנו הרבה מקרים של צאצאי גדולי תורה - אדמורי"ם, רבנים מפורסמים וראשי ישיבות - שיצאו לתרבות רעה, ואין דנים את האבות בעוון ילדיהם].

12 נוסחו המלא מופיע בכתבי משה מנדלסון, כרך 19 עמ' 3-2: 'הנה בא לגבולי איש משה אשר ידענו מה היה לו. כי ידי משה כבדים ויקרים, וכביר מצאה ידו בכל חכמה למודית וטבעית מחקרית הגיונית פילוסופיית ומליצות, שת בשמים פיהו ולשונו תהלך בארץ. נתן השכל במרומים ישכון שרשים, וענפים ילכו יונקותיו. ויהיה כזית הודו במקום מורה צדק ומקום חיות שהנפש תלויה בה, לדעת איכותה ומזגה ומשטרה בגויה, וכהנה רבות שרשים אשר הם בפרוזדור להכנס בהיכל ה' היא תורתנו הקדושה, אשר ינוחו בה כל יגיעי כח מחשבי, הוא אשר שמו כהר"ר משה מדעסא. ואני בראותי אותו אחזתי והבאותיו אל ביתי אם לבינה וחדר הורתני, ומצאתי נוסף על כל הנ"ל ששכלו שלם בתורה בגמרא וסברא לא יטה לארץ מנהלו, מנחל בדרך ישתה על כן ירים ראש לתורה, ולמצא מקום בינה יתירה בתורתנו העולה על כל החכמות, וכן עשה חיל, ואחת היא ברה חכמה איומה כנדגלות, ודגלו עלי אהבה, אהבת יהונתן אהבתי, משכתי חסד. ולכן אמרתי במה אכבדהו נגד זקני עמו. אם בסמיכת חבר הלא לגדולה מזו מתוקן, ואין ספק שכבר קדמוני שאר רבני הדור בכבוד ועטור. ואם בסמיכת מורנו, הוא דבר יוצא ממנהגו של עולם ליתן לאיש פנוי עטרת מורנו. ולכן לא ידעתי אילן במה אברכהו, ואמרתי ליתן לו כסות עינים, כי הוא כלו מחמדים,

שנים לאחר מכן, הוא עומד במו"מ למדני עם הגאון יעב"ץ וזוכה ממנו לתשובה חמה¹³. גם כשהופיע "הביאור" - חומש עם תרגום לגרמנית שנעשה על ידו, עם ביאור בעברית "נתיבות שלום" שנכתב ע"י חבר עוזריו - הוא התקבל כביאור כשר, שפשט לא רק בגרמניה כי אם ברחבי העולם היהודי שבאירופה¹⁴. מטעם זה, אצל

פרדס רמונים, תוכו אכל וקליפה זרק, ולקט שושנים בין החוחים. והוא חכם הרזים ופרפראות הכל מתוקן לסעודה. מלחם ה' אכל בלחמו של תורה, וישמח משה במתנת חלקו כי נאמן בית ה' קראתי לו, וכליל תפארת בחורים על ראשו, והי' זה נאמן ושם עולם. מדי דברי הכותב ורמי בערסא מחכה לתשועת ה', ר"ח אייר **כאשר** ירים משה ידו לפ"ק (=תקכ"א), יהונתן אייבשיץ חפ"ק אה"ו. וראה דיון בעניין מכתב זה אצל ש' פינר, משה מנדלסון (ירושלים תשס"ה) עמ' 21. על הצטיינותו בלימודיו אצל בעל "קרבת העדה" הליכתו לברלין ודריכת כוכבו כפילוסוף ראה שם, עמ' 25-26, 50-35.

13 השאלה והתשובה מופיעים בשו"ת שאילת יעבץ חלק ב סימן קנה, עיי"ש.
14 ואכן "הביאור" שנדפס בלא פחות מ-17 מהדורות במשך מאה שנה [מברלין תקמ"ג (1783) עד ורשא תרמ"ח (1888)] זכה להתייחסות מכובדת אצל רבים מגדולי התורה, ולא בגרמניה בלבד אלא בכל העולם היהודי. כך למשל ר' יעקב צבי מקלנבורג (תקמ"ה-תרכ"ה, 1785-1865) בעל "הכתב והקבלה" מזכיר עשרות פעמים את רש"ד [=ר' שלמה דובנא בעל "הביאור" לבראשית] ואת רנ"ו [=ר' נפתלי הרץ וייזל, בעל "הביאור" לויקרא], ואף את רמ"ד עצמו (על התואר רמ"ד ראה להלן הערה 22). על היחס אליו בגרמניה כותב מרדכי ברויאד: "רבנים דגולים של האסכולה הישנה, וביניהם ר' זעקל ליב וורמסר ה'בעל שם' ממייכלשטט (תקכ"ח-תר"ה, 1848-1768), ר' צבי הירש קלישר (תקנ"ה-תרל"ד, 1795-1874) ור' אברהם זוטרא (תקמ"ד-תרכ"ט, 1784-1869) רבה של מינסטר, קיבלו את מנדלסון כהוגה דעות יהודי, ואף שקדו על לימוד 'הביאור' שלו [...] באזכרות שערכו הרבה קהילות יהודיות בכל רחבי גרמניה בשנת 1885/86 לציון מאה שנה למות מנדלסון, נטלו הזרם האורתודוקסי והעיתונות המקורבת אליו חלק פעיל" ("עדה ודיקנה" [לעיל הערה 10] עמ' 83). וראה שם גם על הערצתו, המסוייגת אמנם, של רש"ר הירש למנדלסון [הסכמתו המלאה לצורך בהשכלה, אך חששו מן האמנציפציה]. ואף זאת: ידידי ד"ר מאיר הילדסהיימר העביר לידי תצלום כתב ידו של ה'בעל שם' ממייכלשטט ובו, ברשימת סדר הלימוד לשנים תקפ"ו ותקצ"ד, נרשם: "תורת משה עם ת"א, רש"י, **תרגום אשכנזי וביאור**". וכן שמעתי מאבי ז"ל כמה פעמים: "על מנדלסון דברו בביתנו בכבוד גמור. מאבא זצ"ל [הכוונה לסבי רבי גרשון פוזן זצ"ל, שמונה ע"י רש"ר הירש כדיין בקהילתו בפפד"מ ושימש בתפקידו כחמישים שנה] לא שמעתי אף מלת בקורת כנגד מנדלסון". ש"הביאור" התקבל גם במזרח אירופה עולה בין היתר מהערת רש"ש לבבא קמא נח, ב (תוד"ה שמיון) הדן בפסוק "זרע רב תוציא השדה" (דב' כח, לח) ובנוסח ת"א לפסוק שהיה כנראה לעיני הש"ך (ח"מ שטז ס"ק ה); ומעיר רש"ש: "משמע דמפרש תוציא לנקבה נסתרת, וכן משמע מאונקלוס, אבל האשכנזי [=רמבמ"ן] תרגמו לנוכח". עדות על הסכמת ר' חיים סולובייצ'יק לפירוש ר' שלמה דובנא בעל "הביאור" לבראשית, מופיעה אצל ש' שטמפפר, "הישיבה הליטאית בהתהוותה", ירושלים תשס"ה, עמ' 56 הערה 107. על יחס הנצי"ב ל"ביאור" אין בידינו עדויות מפורשות, ואולם כשעמדה על הפרק הדרישה לכלול לימודי חול בישיבת וולוז'ין הגישו פרנסי הישיבה תוכנית לימודים נגדית, על דעת הנצי"ב, שנפתחה כך: "שנה ראשונה - תנ"ך: חומש ונביאים ראשונים על פי פירוש רש"י והביאור... שנה שניה - תנ"ך: נביאים אחרונים וכתובים על פי פירוש רש"י והביאור" (שטמפפר, שם, עמ' 213). כל אלה

מחברים יראים ושלמים שגדלו על מורשת "תורה עם דרך ארץ" נשמר יחס הכבוד וההערכה לאיש ולמפעלו עד ימינו¹⁵. גם הראי"ה קוק זצ"ל נוהג בו כבוד בהתייחסויותיו אליו¹⁶.

ט. יתר על כן, גם לאחר שרנה"ו (תפ"ה-תקס"ה, 1725-1805) פירסם את "דברי שלום ואמת", שבטיו פוצה ההתנגדות ל"ביאור" במזרח אירופה (להלן), גדולי גרמניה המשיכו להקפיד בכבודו. לעניין זה די בשתי הדוגמאות הבאות: לא זו בלבד שבתוך 'הכתב והקבלה' פזורים קרוב לשישים איזכורים של רנה"ו¹⁷, אלא שבהקדמת 'הכתב והקבלה' שנדפסה עוד בחייו כותב הרב מקלנבורג: "ראיתי טוב להביא במחברת גם דברי זולתי [...] הם לרוב מן המפוזרים הנה והנה בספרים הנודעים להר"ר נפתלי וויזל ז"ל [...] ולהר"ר שמואל דוד לוצאטו נ"י באגרותיו"¹⁸... ואילו ר' יעקב עטלינגר בעל "ערוך לנר" מעטר בהסכמה רצופת שבחים את ספרו "עוללות נפתלי" שנדפס בהמבורג תר"ד (1842) הרבה שנים אחר פטירת רנה"ו, ופותח:

לכו וראו מפעלות בארץ אשר פעל ועשה המשורר החוקר והמליץ הנודע לשם ותהלה בכל מחנות העברים עד קצוי ארץ כבוד מו"ה נפתלי הירץ ויזל זצ"ל בחבוריו המפוארים מיוסדים על אדני הקבלה ונדברים על יופי המליצה אין בהם נפתל¹⁹.

ידעו היטב שלא רק התרגום אלא גם הביאור לכל ספר עבר תחת יד רמבמ"ו, ובחלקים שונים הוא עצמו כתב את הביאור, כדבריו ב"אור לנתיבה" שבראש "הביאור".

15 כך נחמה ליבוביץ ע"ה, שבגליונותיה ובספריה הקפידה להביא דברים בשמו תחת הכינוי "רמבמ"ו" (ובסוגריים - ר' משה בן מנחם מנדלסון), וכך "רמ"ד" = ר' משה מנדלסון ב"פשוטו של מקרא" של הרב יהודה קופרמן יבלח"ט ועל אף הסתייגות עורך "המעין" [גליון תשרי תשס"ו] [מו, א] עמ' 88 שכתב "אפשר היה לוותר על התואר ר' בערכו של מנדלסון". וראה עוד בפנים.

16 כגון באגרות ראייה, ב, אגרת תקי בה הרב מתייחס ל"רנ"ו ורמבמ"ו"; שם, אגרת תקנז; עין איה, ברכות א, פרק ג אות טו "אבל הנפש היא המבחנת ע"כ כח זה ישאר לעד [...] כמו שביאר בספר פעדאן". אני מודה לרב פרופ' נריה גוטל על ההפניות הנ"ל. 'ספר פעדאן' הוא ספרו של מנדלסון 'פיידון, או על השארות הנפש' שהופיע בברלין בגרמנית בשנת תקכ"ז-1767 ונחל מיד הצלחה מסחררת; תורגם להולנדית, צרפתית, איטלקית דנית רוסיית ועברית ונדפס עוד בחייו באחת עשרה מהדורות (ש' פייר, מנדלסון [לעיל הערה 11], עמ' 21).

17 כגון בבראשית א, ד "ובזה נכונים גם דברי רנ"ו"; ויקרא י, כא: "וּמְרַק וְשֵׁטֶף בְּמַיִם, מַלְשׁוֹן הַרְקָה, וּמִזָּה מְרַק וּתְמַרְקִים (רנ"ו)", ועוד רבים.

18 נדפס בהקדמת 'הכתב והקבלה' מהדורת לפסיה תקצ"ט (=לייפציג 1839) שנדפסה בחיי המחבר, עמ' xiv. ההקדמה הושמטה במהדורות הבאות, לרבות ממהדורת פפד"מ 1880 שיצאה לאור ע"י חתן המחבר אחרי פטירתו. הייתכן שאותו חתן העלים את הקדמת חותנו הואיל ודעתו לא היתה נוחה מייחסו האוהד של חותנו לרנ"ו ולשד"ל?

19 בנין ציון השלם, מהדורת דבר ירושלים תשס"ב, כרך ב, עמ' שלט. על שורת רבנים דגולים נוספים בגרמניה שהתייחסו באופן חיובי לרנה"ו [כגון ר' יצחק דב הלוי במברגר, רד"צ

י. הפולמוס סביב 'דברי שלום ואמת' של רנה"ו שימש מאיץ לסערה שמעתה התלקחה במוצהר כנגד התרגום לגרמנית של מנדלסון [ולא, כפי שניתן היה לצפות, נגד "נתיבות שלום" - "הביאור" העברי שרנה"ו היה שותף לכתיבתו]. הנימוק המרכזי להתנגדות היה ההכשר שמנדלסון נתן ללשון הגרמנית, עניין שהפך קריטי משהוקם ה"היכל" הרפורמי הראשון בהמבורג (תקע"ט, 1819) שבו הונהגה תפילה בגרמנית. ומשנכרך שמו של מנדלסון עם הרפורמים, הובאש גם ריחו של "הביאור" בעיני רבים, אך לא בעיני כולם²⁰.

יא. בכך מובנת העובדה שכעבור מאה שנה מתקבל תרגומו לגרמנית של רש"ר הירש ללא עוררין, באשר הוא הוכר כלוחם מובהק ברפורמה. כיוצא בזה הסכמותיהם של גדולי התורה למחזור של רו"ה (ר' וולף היידנהיים), למרות שתרגם את התפילה לגרמנית²¹.

יב. אחד מאויביו היותר מושבעים של מנדלסון היה ר' עקיבא יוסף שלזינגר (תקצ"ח-תרפ"ב, 1831-1891). הוא הראשון שפרסם את צוואת החת"ס ובתוכה המשפט "בספרי רמ"ד על תשלחו יד". אכן ר' ע"ש, שנולד שנה לפני מותו של החת"ס וכלל לא הכירו, בהיותו לוחם מובהק ברפורמה ביקש לייחס התנגדות של החת"ס ל"ביאור" של מנדלסון מתוך שפירש "בספרי רמ"ד" = בספרי ר' משה דעסוי.

הופמן ואחרים] ראה אצל מ' הילדסהיימר במאמרו (באנגלית) שבהערה 21, ובהקדמתו של חיים לפשיץ [=הרב משה צוריאלי] ל"ספר המידות" של רנה"ו מהדורת ירושלים תשס"ב. 20 ראשי הדוברים כנגד הכשר הלשון הגרמנית היו גדולי הדור ר' יחזקאל לנדא בעל "נודע ביהודה" (מחשש שמעתה יעסקו התלמידים בלימוד דקדוק לשון אשכנז) ור' עקיבא איגר (מחשש שיכניסו את הלשון הגרמנית לתפילה כרפורמים). ובעוד שרבנים אלה לא תקפו אישית את מנדלסון, ר' שלמה קלוגר הוסיף נימוק נוסף: אם תלמידי מקולקלים סימן שגם הוא מקולקל ו"מה ששאלו לבאר להם מה שמצה נמצא בר' משה דעסיר, ראשון לציון הוא מאמרם ז"ל בכמה דוכתא "פוק חזי מה עמא דבר" וקול המון כקול שדי [...] וכיון דרוב העולם מרננין אחריו ודאי כן הוא [...], ועוד צאו וראו מה המה תלמידי וכל העוסקים בחיבוריו כולם רשעים. וכל שוגה בחיבוריו לא יחכם, ואין אוחזין בחיבוריו רק הקלי שבקלים העוברים על כל התורה, ולא ראיתי איש ישר הולך שיהי' עוסק בחיבוריו ודבריו, וכל ירא שמים בורח ממנו כבורח מן הנחש ועקרב - הא חדא. והשנית, הנה אני לא עיינתי בדבריו מעולם, ולא ידעתי שמץ פסול בדבריו, אך את זה ידעתי - כי הרע לעשות אשר תרגם תנ"ך על לשון דייטש אשר לא כדת, והנה חטא והחטיא את הרבים, כי מזה פשתה המספחת הישנה בהמבורג להתפלל על דייטש, וחטא הרבים תלוי בו" (שו"ת האלף לך שלמה חלק י"ד סימן רנז). מנגד, בחוות הדעת שפירסם הגאון ר' מרדכי בענעט בפקודת בד"ץ המבורג נגד התפילה בגרמנית ("אלה דברי הברית", אלטונה תקע"ט) הוא יצא נגד הרפורמים - אבל הכשיר את התרגום של מנדלסון! לפרשה זו ראה פרץ סנדלר, הביאור לתורה של משה מנדלסון וסיעתו, ירושלים תשד"ס, ובמיוחד בפרק יא - פרשת ההתנגדות. עי' שו"ת שרידי אש חלק א סימן קמה שהגרע"א, הגאון מהר"מ בנעט והגאון חת"ס דנו בשאלת השגת גבול בהדפסת מחזוריו של רו"ה, ואיש מהם לא עורר על עצם התרגום לגרמנית, ואדרבה הם מקלסים אותו. 21

אבל כבר הראה ד"ר מאיר הילדסהיימר במאמרו המקיף על גלגולי צוואת החת"ס, שפרשנות זו [שלימים נתגלגלה גם ל"ספרי רשע משה דעסוי"] היא סילוף מכוון, כי במקור נכתב "ובספרי חמד אל תשלחו יד", כשהכוונה לקריאת ספרי חשק בגרמנית; ועל כך קיימת עדויות שונות, כולל מבנו של החת"ס רבי שמעון סופר²².

יג. לסיכום ענין זה: רמבמ"ן מנדלסון עומד אפוא לשיפוט ההיסטוריה. כמתואר לעיל, גדולי גרמניה ורש"ר בתוכם לא הלעיזו עליו; הם, שהכירו יפה ומקרוב את שעוללו הרפורמים, לא דנו אותו בשל היתלות הרפורמים בשמו. לענ"ד זוהי העמדה שראוי ל"המעין" לנקוט בה, בהיותו ממשיך מסורת "תורה עם דרך ארץ" מיסודו של רש"ר הירש. אין בכך כמובן למנוע ויכוח עם האוחזים בדעה שונה, אבל הכפשות גורפות אינן ראויות לבוא באכסניה מכובדת זו.

יד. אפשר היה לסיים כאן פרשה זו, ואולם למרבה הבושה ישנם בדורנו כאלה שמתוך "פרומקייט" עקום מוכנים לסלף גם את הביוגרפיה של אבותיהם חניכי "תורה עם דרך ארץ"; הם מעלימים עובדת היות אביהם תוצר אותה אסכולה מפורסמת מיסודו של רש"ר הירש זצ"ל, שעניינה החיבור שבין לימודי תורה והשכלה כללית. ובעוד רש"ר הירש תמד בעוז בשיטה זו, כבמכתבו אל הרב במברגר: "תורה עם דרך ארץ הוא העקרון האמיתי... אשר יוביל את דורנו מן החולי והמבוכה

22 ראה: M. Hildesheimer, *The Attitude of the Hatam Sofer toward Moses Mendelson*, AAJR 60 (1994), pp. 141-187. עדותו של ר"ש סופר התפרסמה ב"המגיד", שנה ל (תרמ"ו) חוברת ב, ח שבט עמ' 13. שם מסופר על מו"ל שהזדמן לאסיפה בבית מוה"ר שמעון סופר אב"ד קראקא, והשיחה התגלגלה אודות "הרמבמ"ן ושיטתו ותכונותיו. אז אמר הרב ז"ל: 'נפלאות זאת בעיני על אחינו האורטודוקסים בכלל המדברים עתק על הרמבמ"ן ועל חיבוריו. רק ה' רואה ללבב, ואנחנו אין לנו רק להתבונן על חיי האיש הגדול ההוא. ובראותינו כי בכל ימיו תמים היה עם ד', ושמר פקודי התורה הקדושה עד יומו האחרון, אין לנו הצדקה לקרא אחריו מלה'. על זה ענה אחד המסובים: אם כן מדוע הזהיר אביך הגאון מהר"מ סופר ז"ל בצוואתו לבניו אחריו לאמר 'ובספרי רמ"ד אל תשלחו יד' על זה השיב הרב: אנכי היודע ועד כי המלה רמ"ד היא טעות מעתיק הצוואה, בה היה כתוב בכתב יד אבי ז"ל לאמר 'ובספרי חמד (כונתו על ספרי עגבים, רומנים) אל תשלחו יד', והמעתיק אח"כ בנוסח הנודע לכל העתיק בשגגה וכתב אות ר' תחת ח' ובכך יצא הטעות ההיא". אמנם א' שישא במאמרו "ובספרי רמ"ד אל תשלחו יד" ("המעין" טבת תשכ"ט [יט, ב] עמ' 77) ניסה להזים עדות זו, ואולם טענותיו הבנויות כולן על סברה אינן עומדות מול משקלן של ההוכחות המוצקות שהביא הילדסהיימר לנוסח "ובספרי חמד" [ולא ובספרי רמ"ד]. וראה גם מאמרו החשוב של יעקב כ"ץ, "קיום לביוגרפיה של החתם סופר", בתוך: הנ"ל, הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ו ובמיוחד בעמ' 379. וראה שם בהערה 177 על התייחסותו של חת"ס ל"חכם רמ"ד" (בשו"ת חת"ס יו"ד סימן שלח). אכן היתלות באדם גדול כחת"ס כדי לנגח מתנגדים קיימת עד ימינו, כולל בהשמטת דברים: צא ובדוק בכמה ממהדורות חידושי החת"ס על הש"ס הנדפסות בימינו, ולא תמצא עוד בחידושי לפרק לולב הגזול לו, א את הפיסקה ד"ה "דומה לכושי", שהושמטה במלואה משום שחת"ס כתב שם שעבודת הקרקע בארץ ישראל היא מצוה, דבר שאינו ערב לאוזני אלה השמים עצמם כממשיכי דרכו, ומתירים לעצמם לשלוח יד בתורת רבם!

הדתית של ההווה אל האמת והשלום אל המרפא וההבראה²³, בדורנו, אלו שקנאותם קודמת לחוכמתם 'משפצים' את ההיסטוריה בדברי הבל ושקר²⁴. על שכמותם כתב פרופ' מרדכי ברויאר ז"ל, נינו של רש"ר הירש, את המשפט החריף הבא: "כאן מתגלה בכל חולשתה תופעת ירידת הדורות של אפיגונים, שמתוך גישה של חסידים שוטים אינם מסוגלים ואינם מוכנים להציע את הניאו־אורתודוקסיה אל שלבי התפתחות נוספים"²⁵.

טו. ולבסוף הערה לגוף העניין: תיקון שיבושים בסידור התפילה הוא בוודאי מצווה גדולה. אכן זוהי חכמה ומלאכה, המצריכה הבנה וידיעה עמוקה בדקדוק לשון הקודש, וגם התמצאות במסורות נוסחי התפילה. למטרה חשובה זו השתמש רז"ה - שהיה ידען מופלג - בידיעותיו הלשוניות; אמנם לא פעם הוא הגיה את הנוסח מסברא בניגוד למסורות קדומות, ובכך עורר את חמתו של יעב"ץ, אף הוא ידען מופלג בלשון ובנוסף גם פוסק חשוב; ואולם בקורת הוגנת על רז"ה מחייבת לציין שכוונתו היתה לשם שמים, כמוכח לכל הקורא בהקדמתו ל"שערי תפילה", ולא לתארו כ'מתקן' רפורמי²⁶. גם נטייתו להגיה את הסידור בהתאם ללשון המקרא יש לה על מה שתסמוך, כידוע לכל המצוי בהפרש שבין לשון מקרא ולשון חז"ל²⁷. מוטב

23 מרדכי ברויאר "פרקים מתוך ביוגרפיה", בתוך: יונה עמנואל (עורך): "הרב ש"ר הירש - משנתו ושיטתו" ירושלים תשכ"ב, עמ' 36.

24 כך השנה, במודעת האבל שנשלחה ל"יתד נאמן" בה נמסר על הסתלקותו של ר' יעקב בראור ז"ל, נינו של רש"ר הירש, ובה נכתב שהוא "חינך את בניו ובנותיו וכדיו לתורה ולדרך ארץ" - הוסרו התיבות "ולדרך ארץ", בנימוק המדהים [ציטוט]: "הועדה הרוחנית של העיתון מצאה שהנוסח שלכם אינו מתאים לתלמידי חכמים" (!). כיוצא בזה, כשקהילת ברויאר שבניו יורק ציינה בש"ק שלח לך תשס"ח מאתיים שנה להולדת הרב הירש, ואחד מצאצאיו - עו"ד במקצועו - אמר [הציטוט ע"פ הג'ואיש פרס] "אם מגמת קהילתנו היא שכל בנינו ובנותינו יסיימו בלייקווד - כי אז אנו סוטים ממגמת זקננו הרש"ר הירש, וגם איננו עושים טובה גדולה עם הקהילה", קם רב הקהילה ויצא במחאה. וכשחזר בסיום דברי הנואם הכריז "תורה עם דרך ארץ היתה הוראת שעה רק כל עוד רש"ר הירש היה בחיים; כיום עלינו לסור למשמעת גדולי הדור".

25 "עדה ודיקנה" (לעיל הערה 10) עמ' 110 [אפיגון = צאצא המוכשר פחות מאבותיו, בן הדור השני של זרם או אסכולה הנופל מקודמיו בכישוריו ובכח היצירה]. לעניין זה ראה גם מאמרי "לכבודם של רבני אשכנז - על השיכתוב ההיסטורי ביחס לרבנים דוקטורים", שהתפרסם בשנתון המרכז הקהילתי איחוד שיבת ציון אלול תשס"ז, ליובל ה-70 של הקהילה.

26 אוסיף הערה מתחום שאני מתמצא בו: בעשרים השנים האחרונות התפרסמו כמה וכמה מהדורות של תרגום אונקלוס מעשה ידי מהדירים תלמידי חכמים, שלא פעם העמידו גירסה על פי סברא, הגם שהיא מנוגדת למסורות התרגום הקדומות. האם הם ח"ו "כופרים"?

27 כבדוגמה הבאה: בלשון המקרא אין הפרש בין עץ כחומר למלאכה, לבין עץ במשמע צמח הנותן פרי. אבל הארמית מבחינה ביניהם: הראשון מתורגם אָע והשני אֵילן. ההבחנה קיימת כבר בארמית המקראית כגון "וַיִּבְרָךְ דֵּי אָע תְּדַת" (עזרא ו, ד [וינדבך עץ חדש])

היה אפוא לכותב לדון בדברים במבט כולל, לאמור: עד היכן רשאי מגיה להציע תיקונים אל מול מסורת. שאלה נכבדה זו, הנמשכת כמדומה עד דורנו ואפילו בענייני הלכה, ממתינה עדיין לבירור מחקריתורני מאוזן ומקיף²⁸.

רפאל בנימין פוזן

לעומת "גדו אילנא" (דניאל ד, ז [=כרתו את האילן]). וכן מבחין ת"א: "עץ הגן" (בראשית ב, טז) "אילן גינתא", אבל "ויבקע עצי עלה" (שם כב, ג) "אָעִי דְעֶלְתָא". בהשפעת הארמית הבחינו גם חז"ל במשנה בין אילן הנותן פרי או ענף וצל, כגון "אתרוג שוה לאילן" (ביכורים ב, ו), "העושה סוכתו תחת האילן" (סוכה א, ב), "אילן שענפיו מרובים" (אבות ג, ז), לבין עץ שהוא חומר להסקה או למלאכה, כגון "קוצץ והעצים שלו" (בבא בתרא ב, יב), "כלי עץ וכלי עור" (כלים ב, א). והנה במטבע הברכה קבעו: "כי צד מברכין על הפירות? על פירות האילן אומר בורא פרי העץ" (ברכות ו, א). הרי שנקטו לשון מקרא.

28 העיר עליה במקצת הרב יואל קטן במאמרו הנ"ל (הערה 5), ואולם לענ"ד מתעצמים בה שני שרי התורה החזון איש והמשנה ברורה: התנגדותו המפורסמת של החזו"א להזקק לכתבי יד המתגלים בדורנו מתייחסת בין לכת"י של התלמוד ובין לכת"י של ראשונים. יעקב ש' שפיגל, "עמודים בתולדות הספר העברי", רמת גן, תשנ"ו עמ' 491 עסק בהרחבה בהתנגדות החזו"א שמהסוג הראשון (כגון "ולהגיה בגמ' עפ"י כת"י מינכן [...]) ואני לא מהם ולא מהמונם", קובץ איגרות בני ברק תש"ן, חלק א לב), והראה שכמה וכמה גדולים שקדמו לחזו"א לא הסכימו עם עמדתו העקרונית, שגם היא הרבה פחות מוקצנת מהאופן שבו רגילים לציירה היום. אכן החזו"א התנגד גם להסתמכות על כתבי ראשונים [המאירי?] שהתגלו בדורנו [כגון: "הצילומים מהכ"י אין דרכי להעמיד עליהם כי לא ידענו מי כתבם. ושפיר י"ל דכתב הסופר כמו שהוא רגיל. והדבר ידוע בענייני הלכה שלא לסמוך הרבה על מציאות חדשות, רק על ספרי הפוסקים שנמסרו מדור דור ללא הפסק" (שם, חלק ב, כג); "אין אני רגיל בחיפושם ובחקר קדמוניות ואני מתנגד לדרך זו, כי איננה בטוחה" (שם, חלק ג יט)]. ולעומתו ראה משנה ברורה סימן תרנח ס"ק טו: "ועיין בחיי אדם שמסתפק אם אמר הריני כאלו התקבלתי מהו. ובספר מאירי כתב יד אשר תחת ידי דעתו בהדיא דיכול הנותן למחול תנאו ולאמר הריני כאלו התקבלתי ויצא זה ידי חובה אע"ג שלא החזיר", וכמותו עוד נוספים במ"ב. הרי שהדברים צריכים תלמוד.